

УДК: 331.101.262;331.522.4;314.15

Риковська О.В., канд. екон. наук
старший науковий співробітник Інституту економіки
та прогнозування НАНУ

НЕМАТЕРІАЛЬНІ РЕСУРСИ АДАПТАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Досліджено сутність і структуру адаптаційних ресурсів сільського населення. Визначено, що інформаційно-культурні нематеріальні ресурси селян є найбільш дефіцитними; соціальні зв'язки – односторонньо розвиненими, що значно обмежує адаптивність селян у змінюваних умовах. Доведено, що освітні та професійно-кваліфікаційні ресурси за умови удосконалення якості й осучаснення в короткостроковій перспективі дозволять сільському населенню вибудувати ефективні адаптаційні стратегії поведінки. Виокремлено тимчасові трудові міграції як вагомий адаптаційний ресурс в умовах трансформацій, визначено його позитивні впливи на зміну соціальних орієнтирів і формування нових пріоритетів власних потреб. Запропоновано напрями якісного удосконалення нематеріальних активів адаптації селян.

К л ю ч о в і с л о в а : нематеріальні ресурси адаптації, сільське населення, тимчасові трудові міграції.

J E L : J24, J61

Соціально-економічні трансформації, які понад два десятиліття відбуваються в Україні, стосуються всіх верств населення. Під їх впливом люди добровільно або вимушено змінюють звичний спосіб життя, пристосовуються до нової реальності. Поступово стандартизовані моделі соціальної поведінки, які базуються на жорстких ідеологічних конструкціях, змінюються індивідуалізованими стратегіями існування і раціонального господарювання. Трансформація інституційних параметрів життєдіяльності, політичні та економічні зрушення, активне впровадження нових технологічних рішень і збільшення можливостей залучення додаткових фінансових ресурсів вимагають активізації індивідуальних якостей людини як основного суб'єкта, який здійснює ці зміни і від якого залежить успішність їх реалізації. Більшість сільського населення все ще не усвідомлює, що провідна роль у вирішенні соціально-економічних проблем належить не державі, а особисто кожній людині. За статистичними даними дотепер констатуємо збереження патерналістських очікувань селян у соціально-економічній сфері. Майже третина сільського населення і досі перекладає відповідальність за власний добробут на державу (9,2% – повністю на державу; 20,5% – переважно на державу). Лише 8,0% селян готові нести відповідальність за добробут самостійно, тобто вони виробили раціональні адаптаційні стратегії поведінки і впевнені у майбутньому [1, с. 29]. Ця тенденція дуже повільно змінюється. За даними 2009 р., відповідні показники становили 14,0 і 23,2%, відповідальними за власний добробут виявилися близько 5,0% [2]. Таким чином виникає ряд запитань: чому така значна кількість людей не спроможна адаптуватися в новітніх умовах, які обмежувальні чинники можна подолати в короткостроковій перспективі, чи відповідають індивідуальні внутрішні ресурси сучасним вимогам?

У теоретичних роботах, присвячених дослідженню проблем перехідного періоду, науковці підкреслюють, що основною умовою виходу країни на реальні позиції сталого розвитку є успішна соціальна адаптація населення, тобто вироблення достатньою кількістю людей ефективних моделей соціально-економічної поведінки, які базуються на використанні індивідуальних ресурсів [3].

Дослідженню індивідуальних внутрішніх активів сільського населення присвячено роботи В.Близнюк, О. Бородіної, О.Гришної, Л.Михайлової, де аналізуються окремі характеристики населення в контексті досліджень людського капіталу.

В.Дієсперов, В.Новіков, Л.Лісогор, О.Макарова, І.Прокопа приділяють увагу дослідженню соціально-демографічних тенденцій сільського населення. О.Позняк вивчає багатоаспектні наслідки трудових міграцій; А.Гайдуцький – вплив міграційного капіталу на матеріальний добробут населення. Російські вчені, зокрема О.Аврамова, О.Вершинская, Д. Логінов, пропонують зосереджувати увагу на дослідженні індивідуальних нематеріальних ресурсів адаптації.

Усі науковці одноставні, що можливості адаптації, раціональна поведінка індивідуумів і швидкість реагування на зміни зовнішнього середовища залежить від багатьох факторів. Серед найбільш значимих виділяють фінансові, матеріально-технічні, природні тощо. Окремо зазначають важливість індивідуальних характеристик людини, так званих нематеріальних ресурсів. Саме вони "не можуть бути втрачені чи відчужені в результаті зовнішніх впливів і "соціальних експериментів", які мали місце у 90-х роках минулого століття і, на жаль, циклічно повторюються" [4]. Фінансові кризи, економічні спади, ризикові господарські операції, знецінення доходів і заощаджень можуть призвести до втрати всіх матеріальних активів людини. Водночас за будь-яких обставин внутрішні індивідуальні ресурси, як-от рівень освіченості, професійної компетентності, інформаційно-культурні здобутки, соціальні зв'язки тощо залишаються і допоможуть адаптуватися у змінених умовах.

У сучасних умовах децентралізації влади, зміни адміністративно-територіального устрою, економічної нестабільності внутрішній потенціал людини стає основним ресурсом соціально-економічної адаптації населення. Орієнтуючись на висновки російських вчених, предметом цього дослідження визначено адаптаційні ресурси сільського населення, які оцінюватимуться через знання, отримані в освітніх закладах, професійно-кваліфікаційні навички, інформаційно-культурні можливості, соціальні зв'язки. З огляду на зростання впливу міграційних потоків як на соціально-економічні показники окремих домогосподарств, так і макропоказники держави, аналіз адаптаційних ресурсів доповнено дослідженням наслідків тимчасових трудових міграцій.

Освіта. Рівень освіти відображає отриману загальну і спеціальну підготовку людини в межах освітніх закладів. За методологією ПРООН рівень освіти визначається для населення, старшого за 25 років [5, с. 163]. У сільській місцевості України 10,7% дорослого населення мають вищу освіту, 16,9% – неповну вищу освіту, майже 50% – повну загальну середню освіту і 15,1% – базову середню освіту [6]. Крім того, більш ніж половина населення з середньою освітою отримали професійну підготовку на базі професійно-технічних навчальних закладів. Аналіз свідчить про певний гендерний дисбаланс: вищу освіту різних рівнів отримали 30,0% жінок проти 22,0% чоловіків, тоді як повну загальну середню освіту мають 60% чоловіків проти 40,7% жінок. Тобто потенційно жінки швидше, ніж чоловіки зможуть адаптуватися в умовах, що швидко змінюються.

Тривалий час більшість висококваліфікованих спеціалістів у сільській місцевості мали аграрну освіту. Диверсифікація сільської економіки, розширення, хоча і надто повільне, сфер зайнятості змінює напрями освітньої підготовки. За даними 2013 р., розподіл фахівців за спеціалізацією отриманої вищої освіти такий: економічну освіту мають 23,2% фахівців, аграрну – 21,7%, технічну і педагогічну – близько 19,0%, медичну – 10,0%, близько 8% – освіту в інших сферах. Серед жінок переважають економісти, педагоги, аграрії та медичні працівники; чоловіки більше спеціалізуються на технічних і аграрних напрямках, є незначна кількість військових і правників (рис. 1). Така досить нечисленна кількість спеціальностей вищої освіти, яку здобули сільські жителі, стає обмежувальним чинником інноваційного розвитку та диверсифікації сільського ринку праці, тим самим ускладнюючи процеси адаптації мешканців до економічних, соціальних, а наразі й політичних змін.

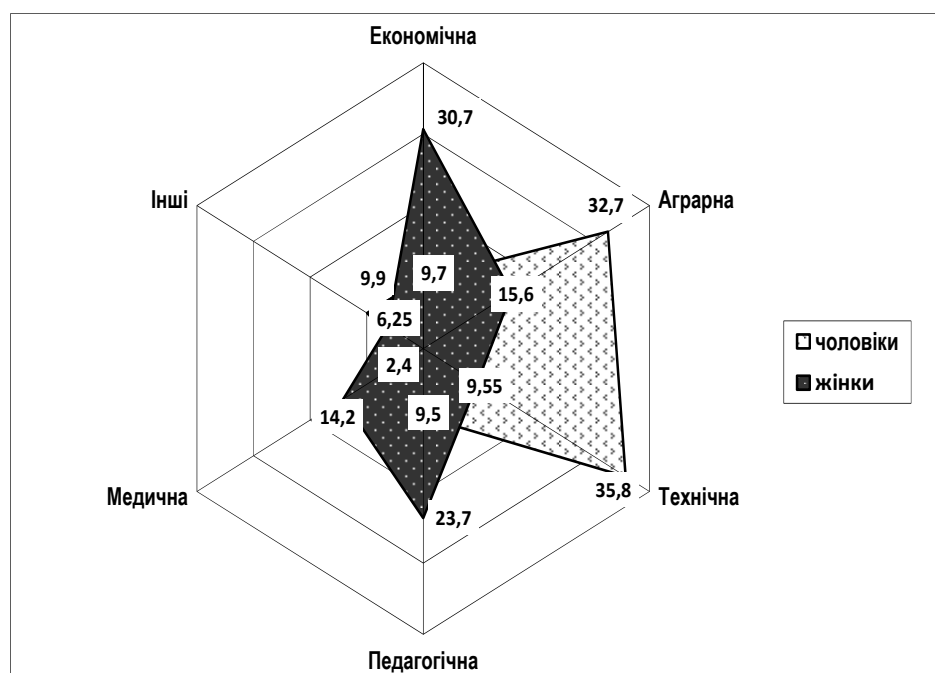

Рис. 1. Розподіл сільських жителів за сферами здобуття вищої освіти

Джерело: розраховано за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України в 2013 р.

В Україні законодавчо закріплена і реалізується низка ініціатив для підвищення освітнього рівня сільського населення. По-перше, встановлені квоти на прийом сільської молоді до ВНЗ за державним замовленням. Зокрема, в аграрних ВНЗ 75% загальної кількості студентів першого курсу приймають з сільської місцевості, педагогічних – 50% та інших – 25% [7]. По-друге, щорічно майже третина коштів державного бюджету, якими розпоряджається Міністерство аграрної політики та продовольства України, спрямовувалась на фінансування аграрних закладів освіти I–IV рівнів акредитації (2011 р. – 2,1 млрд грн, 2012 р. – 2,8 млрд грн, 2013 р. – 2,7 млрд грн) [8].

За даними Департаменту науково-освітнього забезпечення агропромислового виробництва та розвитку сільських територій Міністерства аграрної політики та продовольства України, в аграрних вищих навчальних закладах навчається близько 147,0 тис. студентів (у т.ч. 62% – сільська молодь). Щорічно випускниками аграрних ВНЗ з освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавр, спеціаліст, магістр стають понад 50,0 тис. осіб. Однак сільська молодь не повертається в село. Відсутність перспектив високооплачуваної роботи, низька якість життя, занепад системи життєзабезпечення селян (соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури) стають обмежувальними чинниками для закріплення молоді, тим самим консервуючи відсталість і унеможлижуючи інноваційний розвиток у сільській місцевості.

Дані аналізу демонструють, що, з одного боку, освіченість сільських жителів перебуває на середньому рівні і відповідає загальноєвропейським показникам кількості років навчання (в Україні – 11 років, у країнах з високим розвитком людського потенціалу – 11,6 року). З іншого – помітна невідповідність спеціалізації отриманої освіти сучасним тенденціям розвитку. В сільській місцевості практично відсутні фахівці з IT-технологій, телекомунікацій і зв'язку, біотехнологій тощо. Досить обмежена кількість фінансистів, юристів, енергетиків.

Підвищення рівня освіти як нематеріального ресурсу адаптації покращує навички та спроможність вчитися і розширює можливості пристосування до конкурентного середовища. Це дозволяє відносно швидко оцінювати особливості зовнішніх змін і розробляти раціональну стратегію адаптації. Водночас використання цього ресурсу в сучасних реаліях ускладнюється тим, що профіль, спеціалізація, якість отриманої раніше освіти не відповідають вимогам ринку праці, який формується, тим самим вимагаючи інституціалізації нових форм і методів навчання та оновлення знань.

Професійно-кваліфікаційні ресурси – це нагромаджені людиною навички, вміння, компетенції та професійний досвід, які практично застосовуються у продуктивній діяльності. Чим вищий рівень розвитку цього ресурсу, тим легше людині стати конкурентоспроможною на ринку праці як у межах своєї спеціальності, так і в будь-якій іншій сфері. І, навпаки, низький рівень істотно обмежує можливості адаптації, особливо в системі, яка перебуває у стані трансформації і характеризується загостренням конкуренції й високими вимогами до професіоналізму. Індикаторами оцінки такого ресурсу можуть бути кількість відпрацьованих років (загальний досвід роботи), рівень кваліфікації, статус зайнятості тощо.

Не всі зазначені чинники позитивно впливають на формування цього ресурсу. Майже половина сільського населення в економічно активному віці мають загальний стаж роботи понад 25 років (рис. 2).

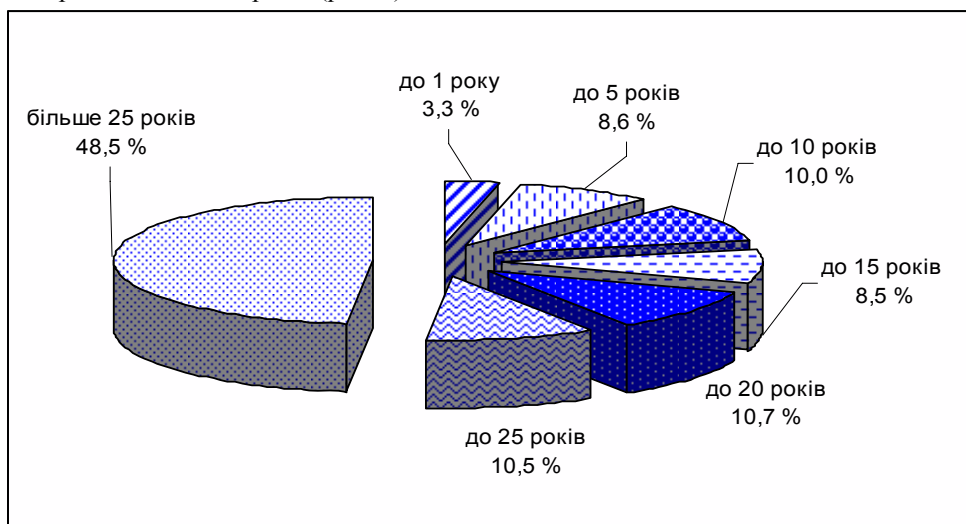

Рис. 2. Розподіл сільського населення за кількістю років трудового досвіду

Джерело: розраховано за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України в 2013 р.

Такий розподіл повністю відповідає віковій структурі селян, а саме переважанню кількості людей старшого віку. З одного боку, це демонструє досвідченість селян, з іншого – свідчить про те, що досвід застарілий, здобутий в інших соціально-економічних умовах і для ефективного застосування потребує обов'язкового оновлення. І якщо за радянських часів підвищення кваліфікації відбувалося планово, періодично і за державні кошти, то протягом останніх років ситуація з оновленням знань кардинально змінилась. По-перше, скоротилася частка осіб, які навчаються новим професіям і підвищують кваліфікацію за державними програмами, по-друге, керівники приватних підприємств, зокрема в сільській місцевості, не вкладають кошти у розвиток людського капіталу, а більше зацікавлені у залученні нових молодих кваліфікованих фахівців.

Динамічні зміни, що відбуваються в будь-якій сфері діяльності, потребують новітнього досвіду. У низці законів, зокрема тих, що регламентують діяльність державних

службовців, працівників деяких бюджетних сфер, зазначено період, через який має відбуватися обов'язкове підвищення кваліфікації спеціалістів. Строк коливається в межах п'яти років. При цьому немає чітких норм оновлення досвіду та набуття нових знань для будівельників, працівників торгівлі, виробників сільськогосподарської продукції тощо. Лише індивідуальна зацікавленість чи працівника, чи роботодавця може сприяти удосконаленню компетенції працівників.

Наступним індикатором, який відображає розвиток професійно-кваліфікаційних ресурсів, є рівень кваліфікації працівників. Протягом тривалого часу зберігається негативна тенденція зайнятості селян у найпростіших професіях (у 2013 р. – 51,3%). Лише 13,4% працюючих – спеціалісти, ще 17,3% – кваліфіковані робітники з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування та машин. Така ситуація призводить до зубожіння, деградації людського капіталу і низької конкурентоспроможності на ринку праці, соціальної апатії тощо. Створюється замкнене коло: з одного боку, не вистачає кваліфікованих спеціалістів для розвитку інноваційних сфер діяльності в сільській місцевості та технологічного удосконалення сільськогосподарського виробництва, з іншого – обмежений ринок праці не мотивує до підвищення професійної кваліфікації.

Статус зайнятості є одним з індикаторів оцінки професійно-кваліфікаційного ресурсного потенціалу. Ситуація в сільській місцевості суттєво відрізняється від середньої по Україні (рис. 3).

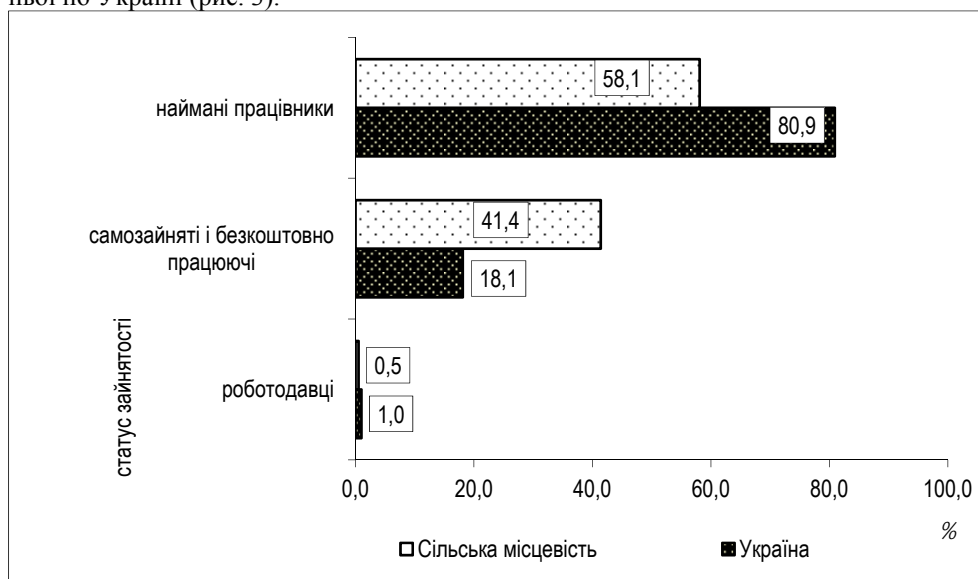

Рис. 3. Економічно активне населення України в розрізі статусу зайнятості, 2013 р.

Джерело: Економічна активність населення України 2013 : стат. зб. – К., 2014. – С. 78–79.

Основною характерною рисою є кількість самозайнятих. Усього в Україні зайнятих з таким статусом обліковується 3,7 млн осіб, з них 2,7 млн осіб проживають у сільській місцевості. Самозайнятість по-українськи – це неформальна зайнятість, яка, крім нестабільності і нерегулярності, характеризується повною відсутністю соціальних гарантій, тобто позбавленням працівників багатьох соціальних прав, передбачених Конституцією України і Кодексом законів про працю України: пенсійного забезпечення; допомоги з тимчасової непрацездатності; оплачуваної відпустки; допомоги з безробіття, індексації заробітку; доплати за роботу в наднормовий час, святкові та вихідні дні; інші види встановлених доплат тощо. Така неформалізована, – іншими словами, тіньова – зайнятість призводить і до значних втрат бюджету, що скорочує можливості фінансування, в т.ч. і програм сільського розвитку.

При цьому самозайнятість як чинник адаптації може мати позитивні впливи. По-перше, самозайняті власноруч забезпечують себе роботою, певним доходом і не виключені з суспільного життя. По-друге, самозайнятість є підґрунтям для появи і розвитку малого бізнесу, формування підприємницького мислення і набуття сучасних навичок ведення господарської діяльності. За умови підтримки державою підприємницьких ініціатив селян (спрощення реєстрації суб'єктів господарювання, пільгового оподаткування, відтермінування сплати обов'язкових платежів і внесків, полегшення доступу до фінансових ринків, ринків збуту тощо) частина самозайнятих набуде нового статусу і стане повноправними учасниками економічних процесів у сільській місцевості.

Аналіз професійно-кваліфікаційних ресурсів сільського населення свідчить про їх недостатню якість за всіма трьома критеріями. Лише четверта частина сільського населення може динамічно адаптуватися у новітніх умовах, застосовуючи набуті досвід і навички, для решти селян їх професійна кваліфікація може стати обмежувальним чинником адаптації, якщо не буде осучаснена та удосконалена відповідно до новітніх тенденцій і викликів.

Значення **інформаційно-культурних ресурсів** підвищується зі зростанням вимог ринкового середовища до якості людського капіталу. Активізація інформаційно-культурних можливостей людини дозволяє використовувати більшу кількість каналів для отримання значимої інформації та підвищує варіативність пошуку успішних і менш витратних способів адаптації. Аналіз такого ресурсу передбачає оцінку елементів його формування, до яких відносяться: користування Інтернетом, комп'ютерними програмами та базами даних, спеціалізованими періодичними виданнями; володіння іноземними мовами, а також відвідування театрів, виставок та музеїв; читання книг, газет, журналів; перегляд телепередач.

Для сільського населення це найменш розвинений ресурс через обмежені можливості його отримання і використання. За даними досліджень, які з 2010 р. регулярно проводяться на замовлення Інтернет Асоціації України, кількість "регулярних" Інтернет-споживачів щороку збільшується. Водночас серед сільського населення їх частка залишається сталою і становить 20–23% [9]. За дослідженнями КМІС, основними обмеженнями при користуванні Інтернетом є: відсутність знань та навичок користування (46%), відсутність технічних можливостей (24%), відсутність фінансових засобів (10%) [10]. Користування Інтернетом зазвичай відбувається через домашній комп'ютер чи ноутбук. В Україні лише 17% сільських домогосподарств мають відповідні товари тривалого користування [11].

Основним каналом отримання інформації в сільській місцевості залишаються радіоприймачі. Натомість забезпеченість селян радіотрансляційними точками становить лише 12 одиниць на 1000 населення, з них тільки 8 – багатопрограмні [12]. Отримання спеціалізованих періодичних видань, іншомовної літератури також ускладнене і вимагає додаткових фінансових та організаційних зусиль. Такі обмежені можливості отримання зовнішньої інформації практично ізолюють сільське населення. Недостатність або відсутність інформації неминуче призводить до її викривлення, спричиняє прийняття помилкових або неадекватних рішень, сповільнює адаптацію селян до швидкозмінних умов існування.

Просторова віддаленість від театрів, виставок, музеїв та інших закладів культури об'єктивно обмежує доступ селян до цих послуг. 42,3% сільських населених пунктів не мають клубів і будинків культури, 49,1% – бібліотек [13]. При цьому, з одного боку, поглиблюється інтерес до історичних та культурних джерел України, збільшується тяжіння до витоків – традиційної народної культури, найкращих зразків фольклору; зростає зацікавленість людей у відродженні народних свят, обрядів, звичаїв, з іншого ж – кардинальна зміна цільових орієнтирів людей, викликана економічною кризою і боротьбою з її наслідками знизилася загальносуспільні потреби в отриманні послуг культури. Довготривале виживання в скрутних економічних умовах трансформувало ціннісні установки і створило підґрунтя для радикальних рухів, які, користуючись

пригніченим станом людей, просувають свої екстремістські ідеї. І тільки широка просвітницька робота за суспільно визначеними стратегічними пріоритетами – як на державному рівні, так і на рівні громадських організацій і приватних ініціатив – допоможе населенню адаптуватися і прийняти новітні перетворення як сходинки до підвищення власного рівня життя і покращення його якості.

Соціальні зв'язки як ресурс успішної адаптації аналізуються у контексті можливості індивіду використовувати переваги, отримані в результаті ефективної взаємодії з зовнішнім середовищем.

Соціальна взаємодія сільського населення як чинник адаптації має односторонній характер. Існує налагоджена мережа горизонтальної взаємодії (родичі, друзі, сусіди тощо) і майже повністю відсутня вертикальна мережа взаємозв'язків. Будь-який вид соціальної допомоги (допомога з безробіття, субсидії на оплату комунальних послуг, допомога на лікування, санаторно-курортну реабілітацію тощо) малодоступний для сільського населення. Соціальна взаємодія – це доволі дефіцитний ресурс для селян, хоча за даними багатьох досліджень, визнається головною умовою успішної адаптації. Сучасні економісти К.Чарльз і П.Клайн досліджують соціальну взаємодію як товар, який індивідууми використовують, щоб отримати цінні ресурси (пораду, дружнє відношення, фінансову підтримку, допомогу у вихованні дітей або працевлаштуванні). Так, громада, в межах якої існує надійність і повна довіра, спроможна досягти набагато більше, ніж група, яка не володіє цими якостями [14].

Оцінювання соціальних зв'язків як адаптаційних ресурсів досить проблематичне і залежить від контексту, в якому вивчається їх вплив. Найбільш загальним виміром стає участь представників у різних громадських заходах, таких як членство у добровільних асоціаціях, політичних партіях, церковних громадах, або рівень довіри, що виражається через інших людей. Якщо акцентувати увагу на соціальних відносинах, можна відзначити, що просте збільшення людського капіталу в будь-якому суспільстві не забезпечуватиме соціальний або економічний прогрес. Необхідною умовою стає соціальна взаємодія, формування мережі особистісних взаємовідносин та вибудовування довірчих ланцюгів.

Актуальність досліджень взаємодії людей у контексті сільського розвитку підтверджується досвідом країн ЄС. Одним з основних принципів Спільної аграрної політики ЄС стало обґрунтування необхідності переходу від галузевого підходу до територіального. Це зумовило передачу обов'язків від центральних органів влади до регіональних і місцевих, а також акцентування на "висхідному" підході – залученні місцевих агентів (соціальних партнерів, неурядових організацій, компаній і місцевих жителів) до прийняття рішень. Дослідження ситуації в сільській місцевості різних за розвитком країн – членів ЄС, а саме Фінляндії, Франції, Німеччині, Португалії, Іспанії, Латвії, Польщі, Словаччині, Болгарії та Румунії свідчать, що "соціальний капітал" (взаємодія людей у межах формальних і неформальних мереж, яка будується на довірі, комунікації, участі та культурному вимірі), причетність сільських жителів до соціальних мереж позитивно впливають на економічний розвиток, сприяючи активізації підприємницької діяльності, сталому розвитку, зайнятості тощо.

Європейська політика тривалий час зосереджена на оцінці перспектив зайнятості в сільських районах і оцінці можливостей підтримання і посилення ділової активності на селі. Є багато різних варіантів, за яких інвестиції спрямовуються виключно у фізичний і людський капітал, але вони недостатньо ефективні. Наприклад, підвищення освітнього рівня сільських жителів призводить не до зростання зайнятості в сільській місцевості, а до "втечі мізків", додаткові вкладення у фізичний капітал також спричиняють соціальну напругу на селі через вивільнення зайвих працівників.

Таким чином, взаємодія людей у межах формальних або неофіційних мереж, комунікації, участь із залученням соціальної довіри і культурного виміру стають одним із найважливіших адаптаційних ресурсів у сільській місцевості. Такі взаємодії можуть відбуватися в контексті відносин роботи, відносин між підприємцями і працівниками у діловій сфері, також як і в соціальній і суспільній сферах (формально це

виражається, наприклад, в організаціях добровільного або громадянського суспільства).

В Україні в період реформування територіально-адміністративного устрою, децентралізації влади та передачі повноважень на базовий рівень, формування механізмів соціальної взаємодії сільського населення набуває пріоритетного значення. Створення громадських організацій та спілок, органів самоорганізації громад та інших неурядових організацій громадян як основи співпраці громади і влади необхідне для представлення і захисту інтересів громадян на всіх рівнях влади, посилення впливу на державну політику, поширенню в суспільстві ідей соціального партнерства та взаємодопомоги, становлення громадянського суспільства, контролю за використанням місцевих ресурсів тощо.

Наразі в Україні створені та функціонують Асоціація сприяння самоорганізації населення, Всеукраїнська асоціація сільських та селищних рад. Діяльність цих структур спрямована на розбудову громадянського суспільства в Україні через розвиток самоорганізації населення та створення дієвої системи участі членів територіальних громад у місцевому управлінні.

Доступні статистичні дані не дозволяють визначити кількість громадських об'єднань, які функціонують у сільській місцевості. При цьому, за даними вибіркового аналізу та експертних оцінок за Паспортами сільських рад, на території сільських рад з чисельністю населення від 500 осіб діють 1–2 громадські організації, головним чином жіноча рада, ветеранська або молодіжна організації. На території сільських рад з чисельністю жителів понад 2000 осіб створені колективи художньої самодіяльності і спортивні команди. Це показники дуже низької активності селян у соціальному житті громад.

Є певні зрушення в об'єднанні сільських громад для вирішення актуальних питань місцевого розвитку через проекти технічної допомоги, що фінансуються ЄС. Сільські громади всіх областей України залучені до проекту "Місцевий розвиток, орієнтований на громаду", який фінансується Європейським Союзом, співфінансується і впроваджується Програмою розвитку ООН в Україні. Під час першої фази (2007–2011 рр.) до проекту були залучені 1145 сільських громад, які об'єднали майже 300,0 тис. населення. Друга фаза Проекту розрахована на 4 роки і розпочалась у червні 2011 р. За даними на початок 2013 р., кількість залучених громад становила 1074 і охоплювала понад 500,0 тис. осіб [15]. Реалізація мікропроектів, окрім фактичного зиску від виконаних робіт, має багато позитивних зовнішніх впливів. Досвід, набутий у процесі роботи, навички об'єднуватися, комунікувати і спільно працювати над вирішенням актуальних проблем є дуже цінними з позиції удосконалення соціальних зв'язків і розвитку співпраці, встановленню довірчих відносин тощо.

Теоретичний аналіз розвитку соціальних зв'язків доводить, що цей адаптаційний ресурс є з'єднувальною ланкою між різними видами потенціалів. Його нагромадження спричиняє мультиплікативний ефект при капіталізації всіх видів локальних активів. Зростання взаєморозуміння і співпраці між людьми на основі довіри зумовлює ефективне поєднання індивідуальних активів і їх використання з максимальним прибутком для всіх задіяних осіб.

У сучасних умовах важливим адаптаційним ресурсом сільського населення виступають **тимчасові трудові міграції**. Робота поза межами своїх населених пунктів стає джерелом підвищення матеріального добробуту, а інколи й виживання. Крім того, трудові міграції сприяють розвитку особистостей, зміні соціально-психологічного стану мігрантів, розширенню їх світогляду, накопиченню знань у різних сферах життя, обміну трудовими навичками і виробничим досвідом, інтеграції національних культур, розвитку матеріальних, соціальних і духовних потреб членів суспільства. Трудові міграції спонукають населення до підвищення кваліфікації, здобуття знань, у тому числі і при підготовці до виїзду, підвищенню дисциплінованості, відповідальності.

Оцінити процеси внутрішньодержавної трудової міграції досить важко через відсутність відповідної інформації. Щодо зовнішньої трудової міграції, то в Україні у 2012 р. вдруге проведено повномасштабне вибіркове обстеження населення з питань трудової міграції (перше – у червні 2008 р.). Результати обстеження трудової міграції свідчать, що в період з 2010 р. до 2012 р. за кордоном працювали або шукали роботу 641,5 тис. осіб сільського населення, або 7,6% населення працездатного віку. Рівень участі сільського населення у трудових міграціях у 2,9 разу вищий, ніж міського (табл. 1).

Вища інтенсивність трудових міграцій сільського населення значною мірою пояснюється обмеженими можливостями селян щодо працевлаштування. Водночас вищий рівень залучення до трудових міграцій сільських жителів, що спостерігається в цілому по Україні, в основному забезпечується за рахунок західних регіонів.

Таблиця 1

Трудова міграція населення України

Показник	2005–2008		2010–2012	
	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість
Кількість трудових мігрантів, всього, тис. осіб	803,2	672,9	540,1	641,5
Частка трудових мігрантів у загальній кількості населення віком 15–70 років, %	5,2	9,7	2,2	6,3
Кількість трудових мігрантів, % до населення працездатного віку	4,0	8,0	2,7	7,6
Розподіл мігрантів за рівнем освіти, %				
повна вища	19,9	6,7	24,9	7,4
базова або неповна вища	21,1	12,8	19,0	11,9
повна загальна середня	52,5	66,7	52,2	75,5
базова загальна середня або початкова загальна	6,5	13,8	3,9	5,2
Розподіл мігрантів за професійними групами, %				
професіонали, фахівці, технічні службовці	9,7	1,8	14,4	7,7
працівники сфери торгівлі та послуг	22,0	10,3	18,2	15,0
кваліфіковані робітники сільського господарства	0,7	2,3	0,5	4,4
кваліфіковані робітники з інструментом	35,2	40,8	27,0	22,7
робітники з обслуговування, експлуатації та складання устаткування та машин	4,3	5,6	6,5	6,0
найпростіші професії	28,1	39,2	33,4	44,2

Джерело: Зовнішня трудова міграція населення України. – К.: Держстат України, 2009. – 120 с.; Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні. – К., Держстат України, 2013. – 98 с.

Освітній рівень працівників-мігрантів був значно нижчий, ніж у всього зайнятого населення України. Майже дві третини трудових мігрантів мають повну загальну середню освіту, що пов'язано з тим, що високоосвічені люди менше зацікавлені у зайнятості за кордоном, оскільки мають кращі можливості працевлаштування на вітчизняному ринку праці.

Результати обстеження свідчать, що сільські мігранти здебільшого не конкурують у країнах призначення з місцевим населенням за престижні вакансії на ринку праці, а займають ті робочі місця, які є менш привабливими. Це підтверджується тим, що майже половина трудових мігрантів з сільської місцевості (44,2%) за професійними групами відносилися до працівників найпростіших професій. Майже чверть мігрантів становлять кваліфіковані робітники з інструментом (22,7%), ще 4,4% працюють як кваліфіковані робітники сільського господарства. Кожен шостий мігрант (15,0%)

працює у сфері торгівлі та послуг і лише 7,7% – як професіонали, фахівці або технічні службовці. Слід зазначити, що четверта частина (25,2%) мігрантів працювала відповідно до отриманої в Україні кваліфікації та лише від 2,3% вимагався вищий рівень. При цьому робота 50,2% мігрантів не потребувала будь-якої кваліфікації. Майже кожний п'ятий трудовий мігрант (19,2%) працював у сфері, зовсім іншій порівняно з роботою, яку він виконував в Україні.

Процес трудової міграції в Україні триває вже понад двох десятиліть. Попри всі негативні наслідки трудових міграцій (недоотримання внутрішнього валового продукту від здійснених прямих і непрямих витрат на освіту і кваліфікацію тих, хто виїжджає, розрив сімейних зв'язків, виховання дітей без батьківського піклування, погіршення демографічних показників, знецінення людського капіталу тощо), цей вид боротьби за виживання залишається дієвим механізмом покращення власного добробуту і добробуту своєї родини. Трудові мігранти знайшли свій шлях адаптації до змінювальних умов. Як правило, всі вони працюють у більш економічно розвинених країнах і, повертаючись додому, привносять новий стиль життя, виставляють нові потреби до власного існування і до існування своїх родин, прагнуть покращити як добробут своєї родини, так і життєзабезпечення громади загалом.

Висновки

Трансформаційні процеси пов'язані зі значними змінами в системі соціальних орієнтирів населення, включаючи зміну пріоритетів у власних потребах, інтересах суспільства і держави. Це породжує глибокі протиріччя в багатьох сферах соціального життя, подолання яких вимагає тривалого періоду і значних зусиль. При цьому необхідно реально оцінювати потенційні можливості учасників цих змін (матеріальні, освітні, кваліфікаційні, інформаційні, соціальні ресурси тощо).

Проведений аналіз дозволяє виокремити компоненти структури адаптаційних ресурсів сільського населення. Досліджено нематеріальні ресурси адаптації, а саме освітні характеристики, професійно-кваліфікаційні навички, інформаційно-культурні можливості, соціальні зв'язки селян. Предметом аналізу також були визначені трудові міграції з огляду на впливовість їх наслідків як на соціально-економічні, так і поведінкові стратегії населення.

Найбільш розвиненим нематеріальним ресурсом сільського населення визначено рівень освіти. Він відповідає загальноєвропейським показникам за кількістю років навчання. Підвищення рівня освіти покращує навички та спроможність вчитися і розширює можливості пристосування до конкурентного середовища. Це дозволяє відносно швидко оцінювати особливості зовнішніх змін і розробляти раціональну стратегію адаптації. Але використання такого ресурсу в сучасних реаліях ускладнюється тим, що профіль, направленість, якість отриманої раніше освіти не відповідають вимогам ринку праці, який формується, тим самим вимагаючи інституціалізації нових форм і методів навчання та оновлення знань.

Аналіз професійно-кваліфікаційних ресурсів сільського населення, до яких включено оцінку загального досвіду роботи, рівня кваліфікації, статусу зайнятості, свідчить про недостатність їх розвитку за трьома досліджуваними критеріями. Лише четверта частина сільського населення може динамічно адаптуватися в новітніх умовах, застосовуючи набуті досвід і навички, для решти ж селян їхня професійна кваліфікація і недостатня компетентність може стати обмежувальним чинником адаптації, якщо не буде осучаснена та удосконалена відповідно до новітніх тенденцій і викликів.

Значення інформаційно-культурних ресурсів підвищується зі зростанням вимог ринкового середовища до якості людського капіталу. Активізація інформаційно-культурних можливостей людини дозволяє використовувати більшу кількість каналів для отримання значимої інформації та підвищує варіативність пошуку успішних і менш витратних способів адаптації. Для сільського населення це найменш розвинений ресурс. Обмежені можливості отримання зовнішньої інформації практично ізолюють сільське населення. Недостатність або відсутність інформації неминуче приз-

водить до її викривлення, до прийняття помилкових або неадекватних рішень, сповільнює адаптацію селян до швидкозмінних умов існування.

Соціальна взаємодія – доволі дефіцитний ресурс для селян, хоча за даними багатьох досліджень визнається головною умовою успішної адаптації. Серед сільського населення вона має односторонній характер. Існує налагоджена мережа горизонтальної взаємодії і майже повністю відсутня вертикальна мережа взаємозв'язків. Будь-який вид соціальної допомоги малодоступний для сільського населення. З метою диверсифікації ризиків, пов'язаних з реалізацією тієї чи іншої стратегії адаптації, сподівання на власні активи доречно доповнити соціальною взаємодією.

Важливим адаптаційним ресурсом для сільського населення виступають тимчасові трудові міграції. Вони сприяють розвитку особистостей, зміні соціально-психологічного стану мігрантів, розширенню їх світогляду, накопиченню знань у різних сферах життя, обміну трудовими навичками і виробничим досвідом, інтеграції національних культур, трансформації соціальних пріоритетів, розвитку матеріальних, соціальних і духовних потреб членів суспільства.

У підсумку зазначимо, що дослідження, класифікація показників, їх кількісна оцінка дасть можливість цілеспрямовано коригувати соціально-економічну політику держави, спрямовуючи її на розвиток тих елементів людського капіталу, які найбільше допоможуть селянам вибудувувати успішні адаптаційні стратегії у змінюваному середовищі.

Подальші дослідження будуть спрямовані на виявлення зв'язків між наявними адаптаційними ресурсами, зокрема, їх нематеріальними активами, і покращенням (погіршенням) економічного і соціального становища селян.

Список використаних джерел

1. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : стат. зб. – К. : Держстат України, 2014.
2. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2009 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : стат. зб. – К. : Держстат України, 2010.
3. Кирилюк С. Адаптаційний потенціал сільських громад: теоретичні основи дослідження / С. Кирилюк, О. Риковська // Агросвіт. – 2014. – № 13. – С. 3–7.
4. Аврамова Е.М. Социально-экономическая адаптация: ресурсы и возможности / Е.М. Аврамова, Д.М. Логинов // Общественные науки и современность. – 2002. – № 5. – С. 24–34.
5. 2014 Human Development Report [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/hdr/2014-human-development-report/>
6. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2013 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : стат. зб. – К. : Держстат України, 2013.
7. Постанова КМУ від 29 червня 1999 р. N 1159 "Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості" [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1159-99-%D0%BF>
8. Звіти про виконання показників розподілу видатків Державного бюджету України за 2011–2013 рр. [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=146477>
9. Результаты установочного исследования [Електронний ресурс] / Компания Opinion Software Media. – Доступний з : http://www.inau.org.ua/analytics_vuq.phtml
10. Динаміка проникнення Інтернету в Україні [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=80&page=1&t=5>
11. Наявність в домогосподарствах товарів тривалого користування : стат. зб. – К. : Держстат України, 2013.
12. Стан і розвиток зв'язку в Україні за 2013 р. : стат. бюлетень. – К. : Держстат України, 2014.
13. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів : стат. зб. – К. : Держстат України, 2014.

14. Коулмен Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулмен // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 3. – С. 122–139.

15. Місцевий розвиток, орієнтований на громаду [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://cba.org.ua/ua/about/about-cba>

Надійшла до редакції 03.06.2015 р.

*Рыковская О.В., канд. экон. наук
старший научный сотрудник Института экономики
и прогнозирования НАН Украины*

НЕМАТЕРИАЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ АДАПТАЦИИ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

Исследованы сущность и структура адаптационных ресурсов сельского населения. Определено, что информационно-культурные нематериальные ресурсы данной группы являются наиболее дефицитными; социальные связи – односторонне развитыми, что значительно ограничивает адаптацию сельских жителей к постоянно меняющимся условиям. Доказано, что образовательные и профессионально-квалификационные ресурсы при условии совершенствования качества и обновления в краткосрочной перспективе позволят сельскому населению выстраивать эффективные адаптационные стратегии поведения. Выделены временные трудовые миграции как весомый адаптационный ресурс в условиях трансформаций, определено его позитивное влияние на смену социальных ориентиров и формирование новых приоритетов индивидуальных потребностей. Предложены направления качественного совершенствования нематериальных активов адаптации крестьян.

Ключевые слова: нематериальные ресурсы адаптации, сельское население, временные трудовые миграции.

Oksana Rykovska, PhD in Economics, Senior Researcher, Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine

NON-MATERIAL RESOURCES FOR THE ADAPTATION OF RURAL POPULATION

The transformation processes, which continue in Ukraine for more than 20 years are associated with significant changes in the system of social orientation of the population, including changing priorities in their needs, interests of society and the state. The basic condition for the country to reach the real sustainable development, according to many scientists, is a successful social adaptation of the population, which is the development, by a sufficient number of people, of effective models of socio-economic behavior based on the use of individual resources.

The subject of our study are non-material resources of the rural population, because they cannot be lost or alienated as a result of external influences and "social experiments" that occurred in the 90s of the last century and, unfortunately, have cyclically repeated. Under non-material resources we consider educational characteristics, professional qualification skills, informational and cultural opportunities, the peasants' social connections and non-financial benefits of temporary labor migration.

The study found that the information and cultural resources of the rural population are the scarcest. Long-term constraints to the use of modern information technologies such as the Internet, computer programs and databases, specialized periodicals, and visiting cultural institutions leads to mental-and-cultural and cognitive deprivation. Insufficiency or lack of information inevitably leads to its distortion and causes erroneous or inadequate decision-making, and the farmers' slow adaptation to rapidly changing conditions.

Theoretical analysis of the development of social relations among the rural population demonstrates the unilateralism of the resource development. There is a well-established network of horizontal interaction (family, neighbors) and vertical network relationships are almost completely absent. Any kind of social care inaccessible to the rural population, peasants' representation in government and political movements are of local character. In order to diversify the risks associated with the implementation of an adaptation strategy, it is advisable to supplement the hopes for own assets with external social interaction.

It is proved that the educational and professional-qualification resources, provided their quality improvement and modernization, in the short term, will allow the rural population to build effective adaptation oriented behavioral strategies. Level of education meets, by certain criteria, the general European levels, while the use of this resource, in today's realities, is complicated by the inconsistency in orientation, profile, and quality of previous education with the requirements of the emerging labor market. Modernization of knowledge, institutionalization of new forms and methods of teaching, and the widespread introduction of lifelong education will positively influence the rapid evaluation of particular features of external changes and development of a rational adaptation strategy.

The non-material adaptation resources include the effects of temporary labor migration. Without idealizing the process, and focusing only positive features in terms of adaptation of the population to the changing conditions, we found that working in more developed countries enhances the outlook, the formation of a new way of life, the transformation of social priorities, and creating new needs for its own existence and livelihood of their families.

Further studies will be directed to identify links between adaptation to available resources, including intangible ones, and improving (worsening) economic and social situation of the farmers.

Keywords: *non-material adaptation resources, rural population, temporary labor migrations.*

References

1. Samoosinka domohospodarstvamy Ukrainy rivnia svoikh dokhodiv (za danymy vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia domohospodarst Ukrainy). Statystychnyi zbirnyk [Ukraine Households Self-Perceived of Their Income. Statistical Yearbook]. Kyiv: Derzhkomstat, 2014 [in Ukraine].
2. Vytraty i resursy domohospodarst Ukrainy u 2009 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia domohospodarst Ukrainy). Statystychnyi zbirnyk [Expenditure and resources of households of Ukraine in 2009 year. Statistical Yearbook]. Kyiv: Derzhkomstat, 2010 [in Ukraine].
3. Kyryziuk S., Rykovska O. (2014). Adaptatsiinii potentsial silskykh hromad: teoretychni osnovy doslidzhennya [Adaptive potential of rural community: theoretical basis of investigation]. *Agrosvit – Agrosvit*, 13, 3-7 [in Ukraine].
4. Avramova E. M., Lohinov D.M. (2002). Sotsyalno-ekonomicheskaiia adaptatsiia: resursy i vozmozhnosti [Socio-economic adaptation: resources and opportunities]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost – Social Sciences and Modernity*, 5, 24-34 [in Russian].
5. 2014 Human Development Report Retrieved from <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/hdr/2014-human-development-report/> [in English]
6. Vytraty i resursy domohospodarst Ukrainy u 2013 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia domohospodarst Ukrainy). Statystychnyi zbirnyk [Expenditure and resources of households of Ukraine in 2013 year]. – Statistical Yearbook, Kyiv: Derzhkomstat, 2013 [in Ukraine].
7. Postanova KМУ vid 29 chervnia 1999 r. № 1159 «Pro pidhotovku fakhivtsiv dlia roboty v silskii mistsevoli» [CMU resolution dated June 29, 1999, № 1159 «About training for work in rural areas»]. [in Ukraine].

8. Zvity pro vykonannya pokaznykiv rozpodilu vydatkiv Derzhavnoho biudzhetu Ukrainy za 2011-2013 rr. [Report on the implementation of the law on state budget]. Retrieved from <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=146477> [in Ukraine].
9. Rezultaty ustanovochnoho issledovaniia. Kompaniia Opinion Software Media [Results of the study research. Company Opinion Software Media]. Retrieved from http://www.inau.org.ua/analytics_vuq.phtml [in Russian].
10. Dynamika pronyknennia Internetu v Ukraini [Dynamics of Internet distribution in Ukraine]. Retrieved from <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=80&page=1&t=5> [in Ukraine].
11. Naiavnist v domohospodarstvakh tovariv tryvalooho korystuvannia. Statystychnyi zbirnyk [Publication Availability of Durables in Households. Statistical Yearbook]. Kyiv: Derzhkomstat, 2013 [in Ukraine].
12. Stan i rozvytok zviazku v Ukraini za 2013 r. Statystychnyi biuletyn [Situation and development of communications in Ukraine. Statistical bulletin]. Kyiv: Derzhkomstat, 2014 [in Ukraine].
13. Sotsialno-ekonomichne stanovyshe silskykh naselenykh punktiv. Statystychnyi zbirnyk [Socio-economic situation of rural areas. Statistical Yearbook]. Kyiv: Derzhkomstat, 2014 [in Ukraine].
14. Koulmen Dzh. (2001). Kapital sotsialnyi i chelovecheskii [Social and human capital]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost – Social Sciences and Modernity*, 3, 122-139 [in Russian].
15. Mistsevyi rozvytok oriientovanyi na hromadu [Community Based Approach for Local Development]. Retrieved from <http://cba.org.ua/ua/about/about-cba> [in Ukraine].